

Korszerű családvizsgálat

Tanulságos vállalkozás lenne az Arany János-i családkép (*Családi kör*) pszichoszociológiai lebontása a meghatározó társadalmi alapszerkezetig. A mélyelemzés — többek között — kideríthetné, hogy a megjelenített család történelmileg determinált, s bizonyíthatná, hogy a társadalom irodalmi ábrázolása a társadalomtudós és pszichológus számára is okulásul szolgál. Az Arany János-i családkép értékéből mit sem von le az a körülmény, hogy szerkezetében, sajátos zártságában és nyitottságában a múlté. Ellenkezőleg, emeli: hiszen életszerűen őrzi a letűnt tegnap egy darabját s múltbelisége ellenére érzékelteti a humanizált család összemberi szerepét: az otthont.

Mindmáig kiaknázatlan családvonatkozású társaslélektani és szociológiai értesüléstömeg található a régebbi és újabb szépirodalmi alkotásokban. A társadalomtudományok és egyes élettani tudományok tematikájában a család szinte kezdettől fogva szerepel. Jogi, erkölcsi és nevelési, gazdasági és társadalompolitikai, egészségügyi, örökléstani vagy társas vonatkozásainak megközelítésével nagy mennyiségű tényanyag gyűlt össze. A polgári családszociológia szinte megszületése óta értekezik a család válságáról is, újabb megközelítésében azonban a válságtüneteket a gazdasági-társadalmi szerkezet változásaival és zavaraival kénytelen összekapcsolni. Marxista kutatók a szocialista családban új, de nem problémamentes család körvonalainak bontakozását látják, s magyarázatot próbálnak adni a forradalmi szerkezetváltozás, a tudományos-műszaki robbanás, a városiasodás, a női egyenjogúsítás s a társadalmi réteg- és lakhelymozgások közepette jelentkező családtársadalmi rendellenességekre, a válás, a fiatalkori bűnözés, az elszigetelődés és elidegenedés, beilleszkedési nehézségek, előítéletek s a család és iskola hiányos kapcsolatának jelenségeire.

Nem véletlen, hogy az UNESCO régebbi nevelési és családtárgyú felmérései és újabb ajánlásai egybeesnek az államok közoktatás- és nevelésügyi intézkedéseivel. Ezek az intézkedések — többek között — a tanulás és személyiségbontakozás eredményessége végett a család és iskola közötti együttműködés elmélyítését sürgetik, s ennek keretében az oktatás és nevelés családvezetői meghatározóinak feltárását is szorgalmazzák.

Családismeret, családszemlélet

Általános iskolában végzett vizsgálataink során (*Korunk*, 1969. 9. és 1970. 5.) nagyfokú összefüggés mutatkozott a tanulók tanulmányi eredménye, tanulási magatartása és viselkedése között. Az összefüggéseket számokban is kifejeztük. A számok azonban pillanatnyi állapotokat rögzítenek, s a mozdulatlanság homályával fedik el a tanulási teljesítmény személylélektani mikrofolyamatait, társadalomlélektani és szociológiai oklancolatát.

A tanulási magatartásra és indítékokra, a vérmérsékletre, a tanulási készségre, a bontakozó értékrendre és viselkedésre mutató adatok arról győzhettek meg, hogy a pszichikai készség szint közvetlenül befolyásolja az iskolai teljesítményeket. A pszichikai szerkezetek formálódása azonban élettani és társadalmi környezetben történik. Éppen ezért a tanulás- és viselkedésalakulás csatornáinak célirányos szabályozása igényli a tanulók társas bekapcsoltságának vizsgálatát is. Az iskolai gyakorlat nyelvére átfordítva ez azt jelenti, hogy ismernünk kell családi szinten is a tanulás és viselkedés esetleges forrásait, s meg kell vizsgálnunk a különböző tanuló-típusok családi körülményeit. Az ilyen tartalmú családvizsgálat adalékokat szolgáltat a tanulást és viselkedést alakító családlelektani és családszociológiai hatások rendszerezéséhez, mozgósíthatja a családon belül s a család és iskola viszonylatában lappangó erőforrásokat, figyelmeztethet a családi élet különböző természetű rendellenességeire, a párválasztás, családszervezés és szülőnevelés időszerű kérdéseire s a családterápia feladataira.

Az iskolai tanulás és viselkedés családtársadalmi meghatározottságának gondolata nem új keletű. A gyakorlat s a pedagógiai irodalom az *iskola és család*, illetve a *családi nevelés* kategóriáiban mindig is szándékolta a családi talajon kialakult tanulás- és viselkedésmeghatározók tisztázását. Pszichoszociológiai gondolkozási modell szerint jár el már Apáczai Csere János, amikor 1656-ban a kolozsvári Farkas utcai kis iskolában tartott beszédében a tanulási színvonal oknyomozó elemzése kapcsán gazdasági bajokra és társadalmi elnyomásra, rosszul kormányzott közügyekre s kezdetleges művelődési állapotokra hivatkozik. A „keresztyénség alapelveit nem ismerő... bábalak papok“-ról, a „tanult emberek üres álcái“-ról, „iskolai rókák“-ról, „a háztartások dőre családapái és anyái“-ról szólva az eredménytelen iskolai oktató- és nevelőmunkát egyéni és társadalmi összefüggéseiben magyarázza. Apáczai munkája művelődéstörténetünkben kora szintjén az oktatásügyi kérdések pszichoszociológiai jellegű elemzésének talán első értékes dokumentuma.

Család és iskola régebbi és újabb kapcsolatáról

Apáczai korában társadalmunkban a zárt rendszerű család az uralkodó, de városainkban már enyhe vízszintes és függőleges rétegmozgás van kialakulóban. Később az árutermelés térhódítása, illetve a munkamegosztás fokozódása következtében a család szerkezeti-működési rendszerében mélyreható változás áll be: nyitottabbá válik, ismeret-, érzelem-, magatartás-, jellem- és élettervalapozó szerepe megmarad ugyan, de a mind-egyre szaporodó foglalkozások ismeret- és készségelvárásait képtelen kielégíteni. Szerepköreit más alakulatokkal kell megosztania. Mindenekelőtt az iskolával, mely az oktatói-nevelői feladatok területén a család kiegészítője, s a társadalmi értékek forgalmazása tekintetében mindinkább ösztársadalmi igényeket közvetít. Ez a körülmény teszi szükségessé a két alakulat, iskola és család, *értékdinamikai összehangolását*.

A családnak erre a társadalommal együtt jelentkező változására a mindenkori meghatározó erők keretében társadalmunk iskolák felállítással válaszolt. Dolgozó családjaink tömegei a történelem legnehezebb

körülményei között is ragaszkodtak iskoláikhoz. Fokozódott ez a ragaszkodás az anyanyelvi általános és ingyenes népoktatás bevezetésével. Tőkésföldesúri szinten a család és iskola teljes összhangjának kiépülését a társadalom antagonistá osztályszerkezete gátolta, jöllehet már a polgári pedagógia is kinyilvánította az összhang szükségességének gondolatát. Sarjadó polgárságunk bontakozó pedagógiai gondolkodásának ez irányú erőfeszítéseit jelzik olyanszerű kiadványok, mint *A család könyve* a múlt század közepéről, vagy az 1874-ben indult és csaknem fél évszázadon át Kolozsvárt szerkesztett *Család és Iskola*, a két világháború között pedig az *Erdélyi Iskola*, az *Erdélyi Magyar Tanító* s egyes pedagógiai jellegű művek (például Imre Sándor: *A családi nevelés fő kérdései*. Kolozsvár, 1925).

A proletariátus jelentkezésével a munkásmozgalom a szocialista eszmék szellemében kívánja rendezni család és iskola kapcsolatát. Történelmi jelentőségű kérdéskomplexum és vállalkozás: nagy felületen érinti az elnyomott osztályok, népek és nemzetek művelődésben is jogfosztott családjainak művelődési felemelését, a nő egyenjogúsítását, majd szocialista szinten — többek között — az anyaság problematikáját s a család- és gyermekvédelmi intézkedések egész sorát. Idevágó haladó hagyományaink munkásmozgalmi és nemzetiségi sajtónk, illetve könyvkiadásunk lapjain s nem utolsósorban némozgalmi dokumentumainkban nagy mennyiségű eszmei és tárgyi tényanyag lappang.

Életünk új szakaszában iskola- és családtársadalmi elvárásaink a szocializmus kiteljesedésének távlataival fonódnak egybe. Nemzetiségi státusunk iskolai és családszinten sajátos szociológiai, lélektani és pedagógiai problémákat vet felszínre. A szocializmus nemzetiségünk számára is növekvő számú beiskolázott tanulót, fejlődő iskolahálózatot, minden fajtájú és fokú anyanyelvi oktatást, a tanulási és viselkedési norma függvényében gyermekeink személyiségének szabad kibontakozását, anyanyelven történő személyiségvizsgálatot, tudományos pályairányítást, több szülői és pedagógusi szakértelmet és felelősséget kell hogy jelentsen. E problémák különböző vonatkozásai az iskola és család új típusú szocialista kapcsolatának tartalmát igénylik, eredményes kezelésük viszont a gyakorló pedagógus, a szülő s a hivatali szervek őszinte és hozzáértő együttműködésétől függ. Változó valóságunk mozgástörvényeinek alapos ismerete megkönnyítheti a munkát. Bátorító jel ilyen irányban az a rendkívüli érdeklődés, amely könyvkiadásunkban és sajtónkban a családdal és iskolával kapcsolatos nevelési és jogi, egészségügyi és pszichoszociológiai tárgyú írásokat kíséri. A fokozódó igények mennyiségi és minőségi vonatkozásait tartva szem előtt, szocialista anyanyelvi kultúránk felelős tényezőinek ezen a téren még sok a tennivalójuk.

Családtudomány — familiológia

A pedagógiai gyakorlat már az intézményes oktatás kialakulása kezdetén érzekelte az iskolai munka minden részlegén a családi környezet előmozdító vagy hátráltató szerepét. A családi befolyás célszerű kezelhetőségét az iskolai gyakorlat számára döntő módon a családlélektani és csa-

ládszociológiai kutatások erősítették ugyan fel, de nem hagyhatók figyelmen kívül a régebbi és újabb megközelítések más változatai sem (szép-irodalom, művelődéstörténet, etnográfia, demográfia, örökléstan, társadalompolitika, jogtudomány, társadalmi egészségügy). Azt nem állíthatjuk, hogy a gyakorló pedagógus vagy a szülő mindennapi bonyolult feladataihoz egy elméletileg és módszertanilag rendszerezett családtudomány kimunkált fegyvertárából válogathat. Polgári szociológusok beismerik a családra vonatkozó szociológiai elmélet hiányát s ennek hátrányait, társadalmi vonatkozásait. Engels klasszikus műve óta hasonló szinten a problémát nem közelítették meg, jöllehet szociológiai és lélektani oldalait materialista igényű munkák csoportszociológiai, illetve csoportlélektani kérdésként ma már külön fejezetben tárgyalják.

A helyzetten egyetemes és partikuláris vonatkozásban is sokat lendíthetne egy, a korszerűséglet objektív logikája szerint műsorolt és ügykezelte elméleti és alkalmazott *családtudomány*. Nincs értesülésünk önálló *familiológia* létéről, de ha mint a legősibb, legszívósabb és legalapvetőbb emberi alakulat gazdája netalán a tudományos életben és a társadalmi gyakorlatban intézményesített státust nyerne, a párválasztástól, házassági tanácsadástól és családtervezéstől a családszervezés-vezetés és család-egészségügy, családjog, családlélektan és családszociológia pilléreire át a nevelési tanácsadásig, családi nevelésig és családterápiáig, logikailag egységes elméleti és alkalmazott ismeretrendszer alakulhatna ki. Ennek alapján a családtervezés, családalapítás és családtársadalmi együttélés s a család, iskola és társadalom együttműködésének normái is eredményesebben érvényesülhetnének. Ez annál időszerűbb lenne, mert egyébként is közös tétő alá kívánkozik az eddig feltárt rengeteg anyag, s a gyakorlatban jelentkező szükségletek vonalán is célszerűen kiegészíthetnék egymást a konkrét családvizsgálati és terápiái módszerek s technikák.

Az önálló családtudomány felé az első lépéseket nyelvészek, etnográfusok és történészek tették meg (Müller, Bachofen, Morgan, Westermarck, Kunow és mások). Történelmi materialista szempontokat alkalmaz Engels s a családkutatást történelmi és etnográfiai alapon a tudományos szociológia szintjére emeli, módszertanilag kutatási modellt nyújt, s bizonyítja a család történetiségét, interstrukturális összefüggéseit, illetve meghatározottságát nagy társadalmi struktúrák révén (termelőmód, társadalmi osztály). A marxi és engelsi feltevések fényénél apologetikus modorban Bebel a nőkérdést állítja családvizsgálódásainak középpontjába. A családtudományi kutatások új és döntő fejezetét nyitják meg a modern család válságtüneteire és rendellenességeire vonatkozó konkrét statisztikai, népességtudományi, jogi, kriminalisztikai, orvosi-pszichiátriai felmérések. S ha mindezt kiegészítjük a kortársi konkrét családlélektani, család-, lakás- és településszociológiai, családpedagógiai, mély-, csoport- és házasságlélektani kutatások eredményeivel, s ha nem feledkezünk meg a nő-, az anya-, a család- és gyermekvédelmi intézmények, a párválasztási tanácsadás, a házasságkutatási (Szondi Lipót) és a pedagógusi családlátogatás gyakorlatának óriási tényanyagáról s a családterápia bontakozó eljárásairól, kétségtelemé válik a család iránti érdeklődés jogos felfokozottsága és saját családtársadalmi kérdéseink konkrétabb és tudományosabb vizsgálatának időszerűsége.

Élettani, népességi, gazdasági, társaslélektani, erkölcsi, politikai, jogi és egyéb szerepkörei mellett a család nevelő funkciója egyéni, kis- és nagytársadalmi szempontból egyaránt döntő jelentőségű. Pedagógusok és szepírók tapasztalati alapon rég tudják, hogy a családi környezetnek elhatározó személyiségformáló szerepe van. Ezt a felismerést bizonyítják a régi és az új milióelmélet hívei, a mélylélektani elemzések (Freudtól Frommig), a sok tízezer gyermekidegklinikai esettanulmány, a fiataikorúak büntetteit és egyéb rendellenes megnyilvánulásait feltáró kriminalisztikai vizsgálataok, a nevelésszociológia, társadalom- és neveléslélektan művelői, szociográfiai művek s a különböző pedagógiai célzatú kutató felmérések.

A család pedagógiai státusával kapcsolatosan különösen az elsődlegességet, az állandóságot, illetve tartósságot, a közvetítő jelleget s a nagyfokú hatékonyságot kell hangsúlyoznunk. A szülők — génikus szintű átörökítés mellett — a felnövő nemzedék számára az egyéni fejlődés legkorábbi szakaszától kezdve erős érzelmi hatással közvetítik a társadalmi elvárásokat. Az elvárások tartalmi és formai szintje a szülők tudás- és viselkedésszínvonalának, törekvés-, érzelem- és magatartásszintjének a függvénye.

Adott társadalom kommunikációs hálózatrendszerébe bekapcsoltan a család folytonos információáramlások csomópontja, a gyermek pedig családja természetes és alkalmi nevelési helyzeteiben a hagyományozott és kortársi követelményekre hangolódik, s a munka-, a személyiség- és egyéb normákra nézve viselkedési modellek gyakorlásának részeseként fejlődhetnek. E rendkívül bonyolult hatásrendszerben tanulás és nevelődés szempontjából különösen három kristályosító góc tűnik alapvetőnek: a család munkaerkölcsé, személyiség szintje és a családi légkör otthoniassága. A *munkaerkölcs* különböző feladatvégzésekre vonatkozó tevékenységet és készségrendszert jelent, feladattudatot, lelkiismeretességet, munkaszeretetet és beállítódást a munka megbecsülésére; a munka és feladatvégzés talaján alakul a *személyiség szint*, az adott társadalmi értékrend jegyében formálódott indíték-, magatartás- és eszményrendszer, önmagunk és mások becsülni tudásának, egészséges és alkotó önérvényesítésének pszichés előfeltétele. Mindkét értéktörekvés érzelmi-hangulati táptalaja *az otthon*, az emberi család legmagasabbrendű létformája, mely a családtag számára őszinte, okos és alkotó szeretetből, önfeláldozásból, gyöngédségből és intimitásból, féltésből és megbecsülésből szőtt védőközeget, biztonságot és menedéket közvetít cselekedetben, tettben, beszédben és életvezetésben s a környező tárgyi világ minden jelrétegében. Más szóval: a család nevelő-integráló szerepében az önmagában betagolt műszaki és humán, hagyományos és kortársi kultúra tartalmát közvetíti, etoszt és ideológiát és mindezek hordozóját és legfőbb kifejezőeszközét, az anyanyelvet. Társadalmi alakulatok (rokonság, szomszédság, réteg, osztály, nemzet, nemzetiség, állam, emberiség) kommunikációs hálózatának információáramában a család nagy- és kistársadalmi alakulatok felé egyaránt nyitott rendszer ugyan, s norma és értékrendileg végső fokon a nagytársadalmi modell szerint szerveződik, de bizonyos határok között a hatásokban „egyéniisége“ alapján válogat, elhagy és hozzátesz, megszűr, gátol és serkent, szárnyakat ad és beszűkít, konzervál és előrelendít, elbocsát és visszavár.

Szabályozó szerepének végző fokon más tárgyi alapja nem lehet, mint a család biológiai és társadalmi beprogramozottsága. A család mindkét szférába cselekvő-alkotó módon tagolódik: a biológiaiába, ahol az ember fizikai-élettani újratermelését realizálja, s a társadalmi szférába, ahol a felnövő nemzedék társadalmiasultságát alapozza meg. Fel kell tételeznünk, hogy vázolt viselkedését a család élettani és társadalmi létalapokból betáplált programként bontja ki. Messze vezetne ennek az összefüggésnek teljes és differenciált lebontása, de annyi bizonyos, hogy vérségi kötelékek, sokrétű kooperációk, személyes kapcsolatok és közösségi-együttes élmények bázisán az anya s az anya közvetítésével az anyanyelv világa a gyermek számára programadó. Ez nemcsak a személyközi jelváltás formái részére korlátozottan érvényesül, de úgy is, hogy a forma adott esetben tartalommal, céllá minősül, vagy úgy, hogy a forma hangsúlycsökkenése mellett a gyermekszeretetté társadalmiasult anyai vonalomon nagytársadalmi (osztály, nép, nemzet, nemzetiség) igazságok elkötelezett szolgálóival fonódik egybe. Ilyen vonatkozásban nem egészen véletlen, hogy a szocialista realizmus Gorkij közismert művében az anyaközpontú proletártársaládnak ezzel az utóbbi modelljével nyit.

A család-szerepmegvalósítás pszichoszociológiai méretei tűnnek elő nagytársadalmi alakulatok (társadalmi osztály, nép, nemzet, felekezet, nemzetiség) előnytelen társadalmi körülményei között, amikor az erők sok tekintetben családi bázisra szűkülnek be, s mintegy szubkulturális minőségben a központosított nagytársadalmi önirányítástól megfosztott társadalom önszabályozása jelentős részben erről a szintről kénytelen érvényesülni.

A család mindenkori pedagógiai szerepbetöltési szintje szoros összefüggésben van egyrészt a nő iránt támasztott társadalmi elvárásokkal, másrészt az anya státusával, foglalkoztatásával, illetve ranghelyzetével. A női emancipáció téves értelmezése egyidőben a közéleti szerep és a termelés hatékonysági értékrendje szellemében vizsgálhatta az anyaság szerepkörét. Viszonyítási alapként a férfit tekintette, a nővel szemben nyilvánított elvárásai „férfire szabottak” voltak. A női partikularitás (anyasági igény, tényleges anyaság) mellőzésével, illetve az ezzel együtt járó terhek mellett a közéletiség és termelés feladatát olykor-olykor aránytalan mértékben a nő gondjára bízták. Ez a helyzet hozzájárult a család szerepbetöltési szintjének fogyatékososságaihoz, főleg ott, ahol a közéleti és termelési igényszint lenyomta az anyasági igényszintet. Két kategória tűnik kivételnek. Az egyik az, amelyiknél a család anyagi alapja eléggé szilárd ahhoz, hogy lemondhasson az anya családon kívüli foglalkoztatásáról. A másik pedig az a kategória, amelyben a deklarált egyenlőség helyett vonatkoztatási alapként a dolgozó anya munkáját veszik: a termelő apa és anya a családi keretben munkamegosztást vállal, s a családi nevelési és egyéb funkciók társadalmi kihelyezésével ily módon tényleges egyenlőség érvényesül. A családtársadalmi gyakorlatnak ebben az utóbbi megoldásában a család kortársi problematikáját illetően osztársadalmi szempontból is alkotó fordulatot kell látnunk: az apa és az anya, illetve a nő és a férfi teljes és tényleges egyenlőségének megvalósítási kísérletét. Áll ez főleg szocialista körülmények között, amikor is a családi önterhelést fokozatosan osztársadalmi jogi és egyéb természetű megoldások csökkentik s a jövőben még inkább kell hogy csökkentsék.

Az eredményes családvizsgálat feltételezi a család szerkezetére, működésére, kis- és nagytársadalmi összefüggéseire vonatkozó általános modell elképzelését. A család és iskola viszonylatában konkrét helyzetekben felvetődő nevelési problémák értelmezést, magyarázatot és lehetőséget a szabályozásra csak egy ilyen elméleti keretben kaphatnak. A kortársi személyiség- és cselekvés-elméletek, csoportszociológia és lélektan s a szociálpszichológiai fogantatású szociometria, szerep- és kommunikációelmélet marxista korrekciókkal egy ilyen kép kialakítására lehetőséget nyújtanak.

A családban a gyermek felé áramló hatások pszichoszociológiailag meghatározott cselekvési térben válnak ilyen vagy olyan érdeklődés-, magatartás-, tanulás- és viselkedésformáló indítékká. Ezért kell ismernünk a család nevelési helyzetait és mechanizmusait s kell érzékelni azt a rejtett dinamikát, amely esetleg a család bázisán hat az iskolai tanulóval szemben jelenségszerűen észlelhető gyermeki magatartások (szenvedélyes, önkéntes, kényszeredett, közömbös, zavart, fölényeskedő, elutasító) s az iskolai helyzetekben megnyilvánuló gyermeki viselkedésformák mögött (közömbös, normaszzerű, normasértő, normajavító, normaellenes). A tanulók tanulási magatartása, viselkedése és tanulási teljesítménye között mindig egyenesvonalú összefüggés. Fel kell tételezni, hogy a családtagok szereprendszeréből, szerepdinamikájából, illetve személyközi kapcsolataiból s a család légköréből származó hatásrendszerek rombolólag vagy építőleg iktatódnak közbe. Amennyiben követni tudjuk valamilyen pozitív vagy negatív pedagógiai helyzetből származó hatás (a szülők szabadidőhiányának) útját az interstrukturális szintről (ha például mindkét szülő ingázik), a személyközi kapcsolatok szintjén át a gyermekben jelentkező negatív magatartásig, vagy megfordítva: a gyermeki magatartástól a nagytársadalmi hatásrendszerig, ezzel a család szerkezeti, működési és interstrukturális modelljének kommunikációs rendszerében pszichoszociológiai összefüggéseiben tártuk fel a jelenséget, s lehetőséget nyitottunk a családi talajon érvényesülő negatív hatás esetleges ellensúlyozására.

A család szerkezeti, működési és interstrukturális modelljének elképzelésekor abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a család élettani, gazdasági, integráló-nevelő és egyéb szerepek viszonylagosan önszabályozó rendszere. A feladatok cselekvő hordozói és megvalósítói a családtagok. A családi szerepszerkezet dinamikája a szerepkörök hordozóinak közvetlenül a szülőktől irányított és a családtagok kölcsönös kapcsolata útján megvalósított együttműködése jegyében bontakozik ki személyi, kis- és nagytársadalmi elvárások erőterében.

A nagytársadalmi környezet értékrendjét a családtársadalmi s ezen belül a tagok személyi szférájába interstrukturális és sokszintű személyközi kapcsolatok közvetítik (nagytársadalmi alakulat → szülők → gyermekek; gyermek → szülő, gyermek → nagyszülő). Ezek a kapcsolatok a kooperáció, a tanulás, utánzás, azonosulás és egyéb mechanizmusok útján realizálják az értékek csoportközi dinamikáját, családtársadalmi forgalmát s fejlődő változását a család nevelő funkciójában megvalósuló társadalmiasulás (szocializáció) vonalán.

A családtagok családi státusukat s az ehhez tartozó szerepeket feladatok elvégzésében és viselkedésszabályok alkalmazásában élik át. A gyakorolt, illetve átélt szerep dinamikája sokirányú szociálpszichológiai és szociológiai bekapcsoltsága folytán alapvető személyiségalkító s ezen belül tanulás- és viselkedésformáló meghatározó is. A pedagógus számára a család pszichoszociológiai hálózatrendszerében elsősorban a gyermeki érdeklődés-, tanulás-, magatartás- és viselkedésdinamika okláncolatának a nyomon követése fontos. A szociológiai meghatározottság a családnak a nagytársadalmi alakulatba történt betagoztságából adódik, abból a tényből, hogy mindegyik család hozzátartozik bizonyos termelési formához, társadalmi réteghez, foglalkozáshoz, néphez, nyelvközösséghez, államhoz, települési formához, művelődési körhöz és értékrendszerhez. A család tagjaiban s a családi köztudatban mindez sajátos állapotként és helyzetként, erőmezőként és dinamikai szintként tükröződik. Ugyanakkor fontos társadalomlélektani tanulás- és viselkedésformáló körülménnyé válhatnak a családtagok személyközi nyílt és rejtett kapcsolatait, kölcsönös vonzalmuk jellege, a családtagok szerepdinamikája, harmóniaszintje s a család légköre, személyiség-, munka- és otthon-szintje. A családi életnek ezek az összefüggései alkotják azt a közeget, melynek dimenzióiban a tanuló magatartási, döntési, értékelési, igényszinti és sok más kérdése többé-kevésbé állandó, illetve tartós vonatkoztatási alapot épít ki magában.

A modell csoportközi sávjaiban pedagógiai szempontból megkülönböztetett figyelmet igényel a szülők és iskola csoportközi kapcsolata s ennek a kapcsolatnak tartalmi és formai vonatkozása. Optimális esetben ez a kapcsolat fölérendelt cél (a gyermek fejlődése) vezérelte együttműködésben ölt testet. A gyakorlatban ez a fölérendelt cél az érdekelteknél nem mindig világos és határozott, s ennek folytán az interstrukturális kapcsolat sem súrlódásmentes. A cél együttműködő szolgálata helyett iskola-, illetve családlelektani szinten a közömbösségtől az elutasításig a negativizmusnak számos változata alakulhat ki: a gyanakvás, a vádaskodás, lekicsinylés és rágalmazás, védekezés, öngazolás és öndicsőítés nézetei, véleményei és magatartásai. Ezek a kedvezőtlen csoportközi jelenségek állandósulhatnak, elmélyülhetnek, s hatásukra iskola és család egymástól eltávolodhat, elidegenedhet, esetleg végleg elszakadhat. Különleges pedagógusi feladat e csoportközi pszichológiai folyamat nyomon követése a gyermeki lélekben, tanulási magatartásában, viselkedésében és teljesítményében.

Szülőlátogatás vagy tudományos családvizsgálat?

Amint már említettük, az iskolai gyakorlat valamilyen formában mindig számolt a családi környezet tanulás- és viselkedésformáló hatásával. A nehézségek a konkrét családtársadalom tárgyilagos megismerésével kezdődnek, s fokozódnak a feltárt valóság megváltoztatásával kapcsolatos kérdésekkel. A probléma bonyolult, sokszor kényes és kellemetlen, de megkerülése vagy elhanyagolása mindig visszavág. A pedagógia, a család- és nevelésszociológia régebbi és újabb képviselői vizsgálati jellegű eljárásokat is kidolgoztak a családtársadalom összefüggéseinek feltárására.

Használhatók az alkalmazott és empirikus szociológia módszertanai is. A fokozott pedagógiai hasznosíthatóság érdekében célirányosan tagolt eljárásra van szükség iskola, család és a társadalom viszonylatában gyermek-központú s ezen belül tanulás-, magatartás- és viselkedésközpontú, a család pszichoszociológiai hálózatrendszerére vonatkoztatott vizsgálati technológiával. Ennek fokozatokban finomíthatónak, a problémához érzékenyen alkalmazkodónak kell lennie, olyannak, mely többlépcsős közelítésben minden módszertani dogmatizmust és fetisizmust kizár, s lehetőséget nyújt a hatásfolyamat és összefüggéshálózat tárgyilagos feltérképezésére. Meg kell haladnunk e tekintetben mind a végtelen adathalmazba fulladó monografikus elgondolásokat, mind pedig a szociometrikus kiscsoportkutatásnak azt a változatát, mely az egyéni érzelmi magatartás személyközi kapcsolatok szintjén rekedt meg, s kell érzékelnünk a család közvetítő szerepét a gyermek és a nagytársadalmi struktúrák között szerkezeti, működési és strukturális rendszerének nagyfelületű meghatározottságában.

A pedagógusi családvizsgálat előbb leírt változata inkább igény, semmint valóság. A gyakorlatban jelenleg osztályfőnöki vagy szaktanári illetékességgel a *hagyományos szülőlátogatás* színvonalán mozog. Márpedig köztudomású, hogy nagy általánosságban ezek a látogatások — ha megtörténnek — formalitásokba, kapkodó udvariaskodásokba s kényszerű vagy hagyományos kínálgatásokba fulladnak. A zárt ajtókat nem is említem. A kérdés sokrétű s távolról sem oldható meg csupán adminisztratív úton. Ez nem azt jelenti, hogy a pedagógus ezután tudósi talárt öltön magára, s hosszantartó kutató kiszállásokkal fárassza a családokat. A két szélső változat között van célravezetőbb megoldás is. Egy biztos: nem „látogatásra“, hanem konkrét *tudományos családvizsgálatra* van szükség. A szocialista gyakorlat sürgeti a vizsgálatok hatékonnyá tételét annál is inkább, mert a szocialista családra vonatkozó kijelentésszerű, megszüpítő és merev tantételes elképzelések bizonyos tekintetben illuzórikusnak bizonyultak. A család szocialista változata sem problémamentes, s a nevelő-oktató tevékenység eredményessége érdekében kívánatos lenne deklaratív és előre gyártott elképzelések helyett konkrét kutatások és vizsgálatok útján megállapított tények alapján elmélyíteni egyrészt a család és iskola együttműködését, másrészt gördülékenyebbé tenni tanulóink oktatását, nevelését és pályaválasztását. Pedagógusaink esetleges lemaradása a tudományban, a felületesség, a közömbösség vagy kényelmességünk áttételesen népünk értékállományát csökkenti s végső fokon szocialista törekvéseinket fékezi.

Pszichoszociológiai dimenziók

Tanulóink családtársadalmi valósága megismerésének alapvető pedagógiai indítéka a családi szinten ható érdeklődés-, magatartás-, viselkedés- és teljesítményformáló pszichoszociológiai meghatározók feltárása. A család szintű determinánsok felderítése céljából szűrőképletet szerkesztettünk és alkalmaztunk. A képlet tengelyében a család szerkezeti, működési és interstrukturális modelljének megfelelően a család pszichoszociológiai dimenziói állanak. A szűrőképlet több göcből közelíti meg a gyermeki személyiségalakulásnak ezeket a családi bázison létrejött meghatározóit. E meghatározók a következők:

1. A család népességi szerkezete (a családtagok száma; szülői ellátottság és annak jellege; gyermekek száma és azok családjogi helyzete; a család nemzedéki szerkezete: egy, két, három vagy több nemzedékű).
2. Élettani, egészségügyi állapot (táplálkozási, egészségügyi szokás- és hiedelemrendszer).
3. Anyagi körülmények (jövedelem és anyagi értékállomány; laktér, lakásviszonyok).
4. Iskolázottság, művelődési szint.
5. Kulturális ellátottság (könyvállomány, újság, folyóirat, rádió, televízió, háztartási és lakásberendezési színvonal).
6. Nagytársadalmi strukturáltság (a szülők és más családtagok foglalkozása, állása, munka- és lakhelye, nemzetisége, szervezeti tagsága).
7. Kistársadalmi strukturáltság (rokon, szomszédsági és baráti kapcsolatok, egyesületi tagság, latens kapcsolatok).
8. Elfoglaltság, terhelés (a családtagok elfoglaltsága időben).
9. Családvezetés (egyöntetű, megosztott, tervszerű, céltudatos, ösztönös, erélyes, erőtlen, igazságos, részrehajló, hatékony, eredménytelen).
10. Az együttműködés tartalma (az együtt végzett tevékenységek, foglalatosságok, munkák, játékok).
11. Az együttműködés és együtt lét tartalma (a családtagok együttléte időben).
12. A család együttműködési jellege (szervezett, szervezetlen, összetartó, széthúzó, harmonikus, diszharmonikus).
13. Érzelemlife (hangulati élet, érzelmi, indulati megnyilvánulások gyakorisága; meghittség, melegség, őszinteség, alakoskodás).
14. Értékrendi irányulás (erkölcs, politika, művészetek; ízlés, modor, viselkedés; munka-, rend- és tisztaságszeretet; a tanulás és a tudás tisztelete; testi, lelki és szellemi értékek ranghelyzete; maradiság és haladás; életfelfogás, világnézet, életvitel, élettechnika).
15. Mozgásirány (fejlődő, felemelkedő, terjeszkedő, megrekedt, hanyatló, beszűkülő).
16. Családdinamikai indítékok (munkaszeretet, jobb élet utáni vágy, műveltségigény, meggazdagodás, gyermekszeretet, házastársi vonzalom, divat, utánzás, versengés).
17. Légkör (nyugodt, ideges, derűs, nyomott, oldott, feszült, kellemes, visszataszító).
18. A családi élet zavarai (szerepbizonytalanság, konfliktus, feszültség, válság, züllés, bomlás).
19. A konfliktusok tartalma (anyagi, társadalmi, gyermeknevelési, erkölcsi, politikai, világnézeti, élettani, lelki).
20. A konfliktusok terjedelme (egyéni, családtagok közötti, szülők közötti, szülő-gyermek, szülő-nagyszülők, gyermek-nagyszülők, testvérek közötti, szülő-társadalom, szülő-iskola).
21. A konfliktusok típusai (szereptorlódás, szerep-összeférhetlenség, forráskonfliktus, szerepversengés).
22. Cél- és mintaalkotó források (példaképek a családban és rokonságban, a családi közvélemény).
23. Érdeklődés, pálya- és életterv-alkotás (hagyomány, újmódiság, példaképek a családban és rokonságban, családi közvélemény).
24. A tanuló szerepköre (tanulás, háztáji munka, családon kívüli munkavégzés, játék, szórakozás).
25. A tanuló helyzete, állapota a családban (szilárd, védett, gondozott, dőregeztetett, elhanyagolt, hajszolt, zaklatott, kiszolgáltatott, üldözött).
26. A tanuló viszonyulása otthon végzett feladataihoz (önkéntes, kényszerredet, elutasító, zavart, közömbös, szenvedélyes).
27. A tanuló viszonyulása teljesítményeihez (szerény, megelégedett, önelégült, kérkedő, elégedetlen, igényes, igénytelen).

28. A családtagok viszonyulása a tanulóhoz és munkájához (igényesek, igénytelenek, közömbösek, elismerők, elégedetlenkedők, szigorúak, elnézők, kivételezők, kárörvendők, segítőkészek, megértők, lekicsinylők, kényeztetők).

29. A tanuló viszonyulása a családtagokhoz és munkájukhoz (szófogadó, engedetlen, segítőkész, nyílt, zárkózott, követelődző, fölényeskedő, lenéző, önző, hálátlan, zsaroló).

30. A családtagok magatartása a gyermek tanulása iránt (méltányos, értékelő, támogató, bátorító, lekicsinylő, ellenségeskedő).

31. A családtagok magatartása az iskola iránt (együttműködő, segítőkész, konformista, bíráló, fölényeskedő, lekicsinylő, ellenségeskedő).

32. A tantestületi tagokkal szemben (elismerő, méltányoló, együttműködő, tisztelő, alázatos, féltő, fölényeskedő, hízelgő, megvesztegető, bíráló, ellenségeskedő, fenyegető).

33. Tanulás- és viselkedésalakító mechanizmusok a családban (rendszeres ellenőrzés, önállóságra szoktatás, tanítás, taníttatás, biztatás, büntetés-jutalmazás, azonosulás).

34. Szülők távlati terve a tanulóval (iskolaválasztás, pályaválasztás, ott-hontartás).

35. A tanuló viszonyulása a szülői tervekhez (egyezés, közömbösség, ellenkezés).

36. Rejtett viszonyulások és mechanizmusok (családon belül, család és iskola között, család és társadalom között).

Családvizsgálat

A vázolt családvizsgálati szűrőképlet a szülőlátogatás gyakorlata során alakult ki. Jelenlegi formájában szülővizsgálati célokra falusi általános iskolai tanulók családjainak tanulmányozására alkalmaztuk. A vizsgálat szervesen illeszkedett bele az iskola 1969—70-es általános nevelési és oktatási iskolai munkatervébe. A vizsgálat gyakorlati célja a tanulók család-eredetű érdeklődésének, tanulási magatartásának és viselkedésformáló körülményeinek megismerése és ennek alapján a szülőkkel együtt megtárgyalt nevelési terv végrehajtása volt. A konkrét családtársadalom pedagógiai valóságának többlépcsős tanulás- és viselkedésközpontú megközelítése a szűrőképlet segítségével a problémák tárgyi logikájának megfelelően különböző módszer, eljárás és technika alkalmazásával (megfigyelés, beszélgetés, interjú, esettanulmány, költségvetés-elemzés, időmérés) történik. A tanulókkal kapcsolatban felvetődő konkrét pedagógiai probléma dönti el azt, hogy a szűrőképlet vonatkoztatási rendszerében a vizsgált család valóságának melyik sávjára összpontosítódik a megfigyelő, kikérdező, illetve elemző munka.

Az eddigi vizsgálódás tanulóink családtársadalmi összefüggéseire vonatkozóan a családtársadalomrajz szintjén bizonyos következtetéseket tett lehetővé.

A 165 általános iskolai tanuló szülő-társadalmára nézve a nagytársadalmi alakulatokba történő betagozódás tekintetében különösen fontos az a körülmény, hogy a szülők, elenyésző százaléktól eltekintve, a szocializmus építésében intenzíven foglalkoztatott termelészövetkezeti tagok, illetve a szocialista iparban dolgozó munkások, akiknek jelentős része *ingázó*. Ebben az állapotban pozitívum, hogy a szülőkre munkahelyük révén elsődlegesen a szocialista értékrend hat, azonban az apa távolléte a családtól (165 tanuló közül 109 esetben) nagymértékben csökkenti ennek

a strukturáltságnak lélektani és erkölcsi előnyeit. A szövetkezeti munka, a háztáji gazdálkodás, a gyermeknevelés és egyéb háztartási munkák nagyrészt az anyára és az öregekre hárulnak. A tanulók családjában csak az élettani (embertermelő) feladatkörben nem állott be változás, de a gazdasági, nevelő-tanító, illetve integráló-társadalmiasító szerep tekintetében annál inkább.

E funkciók állapotának konkrét ismerete kulcsot adhat a családok pszichoszociológiájának feltárásához, illetve a tanulók tanulási dinamikájának családi szintről történő javításához. Az élettani funkció területén a szülők családépítő és -fenntartó szándékáról vallanak tanulóink családnevelési adatai. 113 V—VIII. osztályos tanuló családjában 271 gyermek van: egygyermekes 15 család, kétgyermekes 72 család, három—hétgyermekes 26. A társadalmi munkamegosztás következtében a családok nagyrészt elvesztették termelő szerepüket, s mindinkább fogyasztó típusú családokká alakulnak. A háztáji gazdálkodás (állattartás, kertészkedés) keretei között, továbbá egyes foglalatosságok (takarítás—mosás) végzésével, fogyasztási cikkek és háziipari termékek (főzés, sütés, varrás, varrottasok) készítésével azonban nagyrészt az anya, az öregek és a nagyobb gyermekek révén a termelő funkció folytatódik. Az apa ingázó helyzeténél fogva ebből csak nagyon kis részt vállalhat, hasonlóképpen a szövetkezeti munkából is, amelyet ugyancsak asszonyok és öregek végeznek. A család gazdasági mechanizmusa a nagytársadalmi termelési viszonyok változásához alkalmazkodott, s gazdálkodási szintjén jól meghatározott szerepköröket létesített.

A tanulásdinamika szempontjából az ebből folyó következmények közül főképpen kettő méltó figyelemre. Az egyik az, hogy a tanulmányozott családok fejlődése a családtagok átmeneti normálszinten felüli terhelése mellett *a családtagok egyenlőségén alapuló családtípus* felé halad. A másik az, hogy a mutatkozó munkaerőhiány következtében egyelőre még mindig szükséges az anyai munkaerő igénybevétele. Történelmi-társadalmi átalakulási szakasról lévén szó, a szocialista nagytársadalmi alakulatokhoz felzárkózott strukturálódás nem lehet befejezett és totális. Nem lehet teljes, főleg a tudat szféráiban. A régi és az új harcra a tudat síkján mindegyik családra jellemző, s a különböző értékrendi irányulások eloszlása a családi arcélek változatosságában ölt testet. Az új családi eszmei-erkölcsi értékrendért folyó küzdelem során az otthon sajátos pszichoszociológiai feltételei között bontakozik ki a gyermek tanulási tevékenysége is. Kérdés: a gyermekeknek ez a szerephelyzete hogyan befolyásolja a család személyközi kapcsolatait, csoportdinamikáját, illetve a gyermek tanulói státusát?

A megfigyelések szerint a család személyközi és csoportdinamikáját illetően csak részben harmónianövelő, és ennek folytán teljesítményfokozó hatása is viszonylagos. A tanulási tevékenységet illetően pozitív hatás ilyen vonatkozásban csak azoknál a családoknál érvényesül, ahol a tanító-nevelő hatás biztosított. Ez a funkcióvégzés azokban a családokban hatékony, ahol az együttes élmények sora a különböző mechanizmusok útján a gyermeknek a család és az iskola közötti pszichés átváltását megfelelő munka- és személyiségszint kialakításával biztosítja. Tanulságosak ilyen tekintetben a szülőkkel közösen végzett munkával, a szülőkkel együtt

töltött munkán kívüli alkalmakkal, a társas együttléttel, illetve a szülők elfoglaltságával, gyermek- és tanulásszemléletükkel, művelődési igény-szintjükkel, gyermekeik pályaelképzeléseivel s a család konfliktusaival kapcsolatos adatok.

Megjegyzések

Amióta társadalmi-történelmi mélyáramok hatására a család szerkezetében és működésében új jelenségek mutatkoznak, egyre sürgetőbbé vált a családtudomány. A családi kötelékek bomlása tőkés körülmények között gyorsult fel, de remélt szilárdulása szocialista körülmények között is csak kis mértékben következett be. A tudományos közvélemény egy része a modern család általános válságáról beszél. Ezt többek között a válások ijesztő növekedésével, a házasságon kívüli született gyermekek számbeli szaporodásával, a család gazdasági és egyéb funkcióinak elsorvadásával, a szülői tekintély csökkenésével s nem utolsósorban az ifjúkori bűnesetek nagy számával bizonyítja. E nézeteknek megfelelően úgy tűnt, hogy az újabbkori történelmi változások a családot el is sodorják. Bebizonyosodott azonban, hogy a család egyes szerkezeti elemei és funkciói nagyobb távra programozottak. A szocialista tudományos közgondolkodás arra utal, hogy a családnak nem általános válságáról van szó, hanem a család egyik történetileg meghatározott formájának, s ma a régiből az új formába való átmenetekkel kapcsolatos jelenségeknek vagyunk tanúi. Nem alakultak ki még teljesen a család nagytársadalmilag determinált új funkciórendjéhez és modern típusához (*férj és feleség egyenlőségén alapuló család*) a megfelelő viselkedési minták, s a nő, illetve az anya egyenjogúsága a történelmileg rövid idő és anyagi körülmények miatt még nem teljesedhetett ki.

Úgy tűnik, a műszaki tudományok fejlődésében bekövetkezett robbanás a társadalomtudományokra is áttérjedően van. A *kiscsoport* (család, baráti kör, munkaközösség, iskolai osztály, klikk) pszichoszociológiai és egyéb determináltságára vonatkozó marxista kutatások mintha előrejeleznék ezt a szakaszt. Minden azon múlik, hogy milyen mértékben lesznek szabályozás alá vonhatók a kis- és nagycsoportok szerkezeti, működési és interstrukturális kapcsolatok nyílt és rejtett folyamatai. Akárhogy alakulnak is a dolgok, a család jövőbeni arculata végső fokon a nagytársadalmi szerkezetek működésétől, illetve a nőre, anyára s minden egyenlőtlen helyzetű csoportra vonatkozóan a társadalmi igazságosság gyakorlati érvényesülési szintjétől fog függni.

A társadalmi igazságosság és egyéb társadalomaxiológiai kívánalom diszkriminációmentes megvalósulása családtársadalmi szinten a család legmagasabbrendű létformájának, az otthonnak alapjait is optimálisan szilárdítani fogja. A pedagógus általános családtudományi és konkrét család-társadalmi ismeretei és vizsgálati jártassága birtokában a család és az iskola együttműködése s iskolai oktató-nevelő munkája keretében hatáskörének és lehetőségeinek megfelelően fokozottabb mértékben is hozzájárulhatna e folyamat meggyorsításához.